

УДК 94 (477.4) «1860-1869»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.1.248>

Ольга Барвінок*

КОНСЕКВЕНЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ ДЛЯ ІНСТИТУТУ ПРЕДВОДИТЕЛЯ ДВОРЯНСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (60–ТІ РОКИ ХІХ СТ.)

Анотація: Відлунням поразки Польського Січневого повстання у Південно-Західному Краї Російської імперії стало посилення економічного та політичного тиску на місцеве дворянство, яке у розумінні самодержавства повинне бути опорою влади. Оскільки у Київській, Волинській і Подільській губерніях інститути влади були представлені у переважній більшості службовцями польського походження, це стало приводом посилення русифікаторської політики шляхом обмеження станового самоврядування в регіоні. У статті акцентується увага на перехідному періоді зміни кадрової політики з перспективи інституту предводителя дворянства. Губернські предводителі нової генерації виступали суб'єктами посилення русифікації регіону.

Фінансування. Стаття підготовлена під час перебування на стипендальній програмі *Research Perspektive Ukraine* в Німецькому Історичному Інституті у Варшаві.

Ключові слова: Польське Січневе повстання 1863-1864 рр., Південно-Західний Край Російської імперії, Правобережна Україна, Київська, Волинська і Подільська губернії, станове дворянське самоврядування, губернські предводителі дворянства, русифікація

Південно-Західна частина Російської імперії мала статус особливого регіону. Соціальна структура трьох правобережних губерній – Київської, Волинської та Подільської представлена етнічним розмаїттям, в якому переважали обивателі польського походження. У регіоні була інакшою станово-представницька форма суспільного життя, розвинуте законодавство, відповідно їй усталені традиції. З цими відмінностями російському самодержавству довелося рахуватися після інкорпорації регіону внаслідок поділів Речі Посполитої. Передбачалося, що дарована Катериною II Жалувана грамота дворянству 1785 р. мала стати на цих землях гарантією стабільності, принаймні політичної. Умовно так було до Листопадового повстання 1830-1831 рр. Однак потім російський імперський уряд переглянув політику чисельності місцевої шляхти, позбавляючи її низки привілеїв. Попри поетапну трансформацію правобережної шляхти (процеси легітимації, нобілітації, декласації), найрадикальніші зміни відбулися після Січневого повстання 1863-1864 рр., на яке уряд Російської імперії відреагував багатьма каральними процесами та різкими заборонами. Зв'язуючи усі елементи в контекст, можна прослідкувати тяглість русифікаторської політики в регіоні та її наслідки. Тому, з огляду на цілу низку приводів тривалої війни Росії проти України, тема статті бачиться й досі актуальною.

* Барвінок Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, до серпня 2022 р. доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна), 2022-2024 стипендистка Німецького історичного інституту у Варшаві (Варшава, Республіка Польща). ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2864-7805>; e-mail: o.v.barvinok@gmail.com

В історіографії тема польських національно-визвольних повстань і патріотичних рухів XIX ст. знаходиться в ареалі наукових пошуків не тільки польських¹ та українських² дослідників³, але досі є новим викликом. Річниці визвольних змагань й опору, окрім іншого, акумулюють зусилля дослідників розмірковувати й усвідомлювати їх вплив на політичні відносини, соціально-економічні чи культурно-ментальні зміни⁴. З огляду на відзначення 160-ї річниці Січневого повстання постала і дана стаття. У ній частково використані матеріали раніших публікацій на тему, які стосувалися винятково Подільської губернії⁵.

¹ *Polskie Powstania Narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku*. Red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, J. Ziółek. Lublin, 2001. 685 s.; *Legieć J., Latawiec K.* Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864-1914). Konceptje – mechanizmy decyzyjne – realizacja. T. 2. Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864-1868). Kielce 2018. 309 s.; *Caban W.* Powstanie styczniowe. Polacy i Rosjanie w XIX wieku. *Wybór studiów z okazji czterdziestolecia pracy naukowej i 65. rocznicy urodzin*, (red.) Lidia Michalska-Bracha, Stanisław Wiech, Jacek Legieć, 2011. 414 s.

² *Конарівська Ю.* Проблематика польського визвольного руху середини XIX століття на Правобережній Україні у роботах українських істориків початку XXI ст. *Україна – Європа – Світ: зб. наук. праць*. 2017. С. 300-306; *Шандра В.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. 427 с.; *Шандра В.* Соціальні та політичні наслідки для України польського січневого повстання 1863 р. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 106-119; *Земський Ю.* Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. 350 с.; *Гудь Б.* З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків, 2017. 490 с.; *Кривошея І.І.* Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 1997. 269 с.; *Кривошея І.* Спільнота Уманського повіту Київської губернії у Січневому повстанні 1863-1864 рр. *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 3. С. 119; *Мозговий І.* Січневе повстання в Польщі та Україна. *Світгляд. Філософія. Релігія*. 2014. Вип. 7. С. 105-119; *Поліщук Ю.* Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ 2012; *Лісевич І.* У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ, 1993; *Луцкай В.* Формування російської імперської національної політики щодо поляків. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 137. С. 84-91; *Іванова Л.* За нашу і нашу свободу. 1863 р. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки. 2014. Вип. 12. С. 379-397.

³ *Бовуа Д.* Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793-1914 рр. / Перекл. з франц. *З.П. Борисюк*. Київ, 2020. 872 с.; *Ganzenmüller J.* Russische Staatsgewalt und polnischer Adel: Elitenintegration und Staatsausbau im Westen des Zarenreiches (1772-1850). Köln, Weimar, Wien, 2013; *Kappeler A.* Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten. Wien, 2012; *Davies N.* Boże igrzysko: Historia Polski. T. 2. Kraków, 1999. 800 s.; *Архипова Т.Г., Румянцева М.Ф., Сенін А.С.* История государственной службы в России XVIII-XIX века. М.: Росс. госуд. гуманит. универ., 1999. 230 с.; *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. М., 2004. 344 с.; *Дякин В.С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.). СПб.: ЛИСС, 1998. 1000 с.; *Западные окраины Российской империи / научн. ред. М. Долбилов, А. Милер.* М.: Новое литературное обозрение, 2006. 608 с.; *Соловьев Ю.Б.* Самодержавие и дворянство в конце XIX века. Л.: Наука, 1973. 383 с.; *Соловьев Ю.Б.* Самодержавие и дворянство в 1902-1907 гг. Л.: Наука, 1981. 526 с.; *Соловьев Ю.Б.* Самодержавие и дворянство в 1907-1914 гг. Л.: Наука, 1990. 270 с.

⁴ Польське національне повстання 1863-1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. За ред. *І. Кривошеї, Н. Моравця*. Умань: ФОП Жовтий О.О., 2014. 184 с.; *A Prima Facie: Студії з історії Східної Європи: колективна монографія / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Іст. ф-т, Польський культурно-освітній центр; [за ред.: Димчик Р., Кривошея І.; рец.: Комар В.Л., Кузнець Т.В., Срібняк І.В.]*. Київ: КНТ, 2021. 272 с.

⁵ *Барвінок О.В.* Дворянське самоврядування на Поділлі після Січневого повстання 1863-1864 рр. *Польське національне повстання 1863-1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів*: кол. монографія / за ред.

Метою статті є спроба показати консеквенцію Січневого повстання у 1860-х рр. як перше відлуння реакції самодержавства стосовно дворянського самоврядування у губерніях Південно-Західного краю Російської імперії.

Завдання статті: 1) акцентувати увагу на початковому етапі змін кадрової політики самодержавства стосовно дворянського самоврядування на Правобережній Україні; 2) на прикладі інституту предводителя дворянства висвітлити один із векторів цілеспрямованої русифікації регіону, суб'єктами якої виступали обрані ще 1860 р. у Київській, Волинській і Подільській губерніях предводителі О. Горват, В. Заленський, гр. А. Морков відповідно.

Одним із наслідків реакції самодержавства на польські виступи та повстання стали процеси декласації шляхти, які умовно порушили станову стабільність у регіоні. Реакція самодержавства та сценарій покарань учасників повстання, на думку А. Капелера, була жорсткішою, аніж сценарій покарань внаслідок Листопадового повстання 1831-1833 рр. Страти та заслання стали причинами еміграції за межі Російської імперії значної кількості дворян⁶. Усі урядові заходи переслідували єдину мету – збільшити на Правобережжі чисельність дворян російського походження. Забезпечити російське панування в регіоні можливо було шляхом економічного та політичного тиску. Історик А. Корелін вказує на скорочення кількості дворян польського походження у західних губерніях: станом на 1861 р. польська знать складала понад 60% від усього привілейованого стану, на 1867 р. – до 47%, а за даними 1870 р. – дещо більше 40% від загальної кількості⁷.

Русифікаторська політика самодержавства була спрямована на ослаблення економічних позицій місцевих дворян польського походження шляхом позбавлення їх основного багатства – землі. Урядові укази після 1863 р. мали на меті збільшити російське землеволодіння за рахунок зменшення польського⁸. Земельні володіння учасників повстання підлягали конфіскації й обов'язковому продажу секвестрованих маєтків дворянам російського походження. Відтепер дворяни-поляки не мали права купувати чи орендувати маєтки, які продавалися з торгів. Окрім цього, на прибуток із маєтків поляків накладался 10%-й збір, який згодом зменшився до 5%⁹.

У всіх західних губерніях така політика обмежень і заборон імперського уряду призвела до поступового зменшення землеволодінь, власниками яких були дворяни

І. Кривошеї, Н. Моравця. Видання 2-ге: КНТ, 2017. С. 177-184; *Барвінок О.В.* Імперське законодавство і функціональність дворянських зібрань у губерніях Південно-Західного краю в 1793-1917 рр. *Quo Vadis? Польські історичні студії (XIX – перша половина XX століття):* колективна монографія / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Іст. ф-т, Польський культурно-освітній центр; [редкол.: *Горохівський П.І., Гордієнко В.В., Кривошея І.І., Священко З.В.*; рец.: *Комар В.Л., Кузнець Т.В., Морозов А.Г.*] Київ: КНТ, 2020. 306 с. С. 56-97; *Барвінок О., Кривошея І.* Між становою солідарністю та лояльністю імперії: подільські маршалки/предводителі дворянства і російська влада наприкінці XVIII – на початку XX ст. *A Prima Facie: Студії з історії Європи:* кол. монографія / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини; за ред.: *Рафала Димчика, Ігоря Кривошеї.* Київ: КНТ, 2021. С. 141-166.

⁶ *Капелер А.* Росія як поліетнічна імперія Виникнення. Історія. Розпад. Львів, 2005. С. 196.

⁷ *Корелін А.* Дворянство пореформенной России. 1861-1904. М., 1979. С. 40.

⁸ *Ibid.* С. 41.

⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 442. Оп. 627. Спр. 215. 235 арк.; Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). 2 собрание. СПб., 1867. Т. 40: 1865, № 42759; ПСЗ РИ. 3 собрание. СПб., 1894. Т. 11: 1891. № 7422; *Марахов Г.И.* Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К., 1967. 260 с.

польського походження¹⁰. Однак, у процесі поступового посилення русифікаторської політики на Правобережжі місцеве дворянство почало ігнорувати закони, купуючи маєтки в обхід законодавства. Поляки та євреї, права яких обмежувалися самодержавством, вдавалися до фальсифікацій, купуючи маєтки на ім'я підставних осіб. Як вказує В. Шандра, протягом 1878-1879 рр. за фіктивними угодами було придбано 190 маєтків площею понад 97 тис. десятин¹¹. Отже, імперські сподівання обмежити польський вплив на Правобережжі методом зменшення польських володінь одразу не виправдалися. Проте, у Звіті генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова за 1872 р. зазначено, що у 1863- 1868 рр. дворяни російського походження придбали 33 455 десятин землі, за 1869-1872 рр. стало вже 625 043 десятини¹². Тобто, «економічні позиції дворян-поляків не ослабли надто, а зазнали «певної модифікації»¹³.

Русифікація Південно-Західного Краю посилювалась й у сфері управління регіоном. Політичний тиск означав зміни в усьому місцевому бюрократичному апараті влади. Кількість російських чиновників на посадах у губернських і повітових органах влади зростала після 1861 р. Внаслідок Січневого повстання 1863-1864 рр. із владних структур на Правобережжі дворяни-поляки поступово витіснялися російськими офіцерами. Зі своїми військовими чинами вони мали усі підстави займати раніше виборні дворянством посади в органах державного управління та станового самоврядування. Чиновників польського походження у місцевій адміністрації правобережних губерній на кінець 1862 р. нараховувалося близько 2 тис.¹⁴ Дослідник І. Аксаков зазначив, що у 1860-х рр. чиновників-поляків у правобережних губерніях налічувалося до 1500 осіб. Таку ж кількість подає й О. Міллер¹⁵. Переважно це були мирові посередники, станові пристави, дрібні чиновники¹⁶.

Навесні 1864 р. Другий Західний комітет видав розпорядження щодо усунення місцевих дворян-поляків від державної служби. У західних губерніях розпочався процес масових звільнень дворян-поляків (римо-католиків) та одружених з особами польського походження (постанови Західного комітету щодо осіб римо-католицького віросповідання згодом поступово відмінялися вже упродовж 1905-1914 рр.)¹⁷.

Заборона діяльності дворянських зібрань призвела до проблеми призначення державних чиновників. Однак, це вирішувалося наступним чином: перевага надавалась особам непольського походження, а саме російського, тобто тих, які походили із центральних губерній Російської імперії. Їх кандидатури схвалювались Міністерством

¹⁰ Корелин А. Вказ. пр. С. 40; Еще к вопросу обрусения Западного края. *Вестник Западной России*, 1867. Кн. IV. С. 93.

¹¹ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. К., 2005. С. 322.

¹² ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 51. Спр. 385. Арк. 2, 5.

¹³ Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830-1831 і 1863 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 1997. С. 172.

¹⁴ Лелива. Русско-польские отношения. Очерк. Лейпциг, 1895. С. 39; Середонин С. Исторический обзор деятельности Комитета министров. Т. 3. Ч. 1. СПб., 1902. С. 159.

¹⁵ Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000. С. 143.

¹⁶ Аксаков И. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860-1886. Сочинения. Т. 3. СПб., 1900. С. 186.

¹⁷ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 635. Спр. 569. Арк. 1.

внутрішніх справ, а вже потім на рівні губернії здійснювались призначення посадовців і чиновників¹⁸.

Серйозною перешкодою при підборі кадрів на службу часто виступали станово-аристократичні стандарти мислення. П. Валуев досить добре усвідомлював слабкість російського асиміляторського потенціалу в регіоні та важливість появи там нових провідників російського впливу. На його думку, неможливо «элиминировать поляков из государства, командировав из внутренних губерний гг. Федотовых, Никаноровых и Пахомовых для исправления должностей Тышкевичей, Потоцких и Радзивиллов»¹⁹. Подібні колізії між соціальними та національними пріоритетами політики були частиною ментальності вищої бюрократії²⁰.

Очевидним є те, що благонадійність кандидатів на посади з місцевої шляхти, які мали польську етнічну приналежність, була під сумнівом самодержавства – тобто походження «поляк» означало радикальну неблагонадійність. Імперський уряд, запобігаючи антидержавним виступам у регіоні, змінив вектор своєї політики в русло різких обмежень станових дворянських прав. Така політика самодержавства призвела до кадрового дефіциту в місцевих органах державного управління, де раніше переважну більшість посад займали дворяни саме польського походження. Відповідно відчутні зміни сталися і в органах станового самоврядування, адже політика самодержавства обмежувала водночас і корпоративні права місцевого дворянства. Укази, які видавалися у даний період, забороняли проведення дворянських зібрань і виборів у всіх західних губерніях, зокрема і в Київській, Волинській і Подільській.

Дворяни із когорти колишньої шляхти продовжували відстоювати своє корпоративне право виборності й участі у справах державних, навіть попри те, що внаслідок ще Листопадового повстання потрапили під пильний контроль Міністерства внутрішніх справ – перевірки та процедури доведення своєї благонадійності російській імперській владі. Після поразки Січневого повстання дворянство західних губерній позбавлялося свого ілюзорного права на самоврядування.

Під час польських маніфестацій ще на початку 1860-х рр. дворянство західних губерній проявляло свою активну політичну позицію, за що не залишилося не покараним. Так, наприклад, звернення волинського дворянства до імператора Олександра II з проханням приєднати Волинську губернію до Царства Польського призвело до того, що вони позбулися права на зібрання та втратили власний розпорядчий орган²¹.

Дворяни Подільської губернії спровокували себе тим, що підготували звернення до Олександра II про запровадження польської мови у навчальних закладах і судочинстві із підписами 255 дворян на чолі з в.о. губернського предводителя дворянства А. Садовським. Окрім мовного питання, у документі була й ініціатива приєднання до Царства Польського

¹⁸ ПСЗ РИ. 2 собрание. СПб., 1865. Т. 37: 1862. № 37992.

¹⁹ Миллер А.И. «Украинский вопрос»... С. 146.

²⁰ Западные окраины Российской империи / Под ред. А.И. Миллера и М.Д. Долбилова. М.: Новое литературное обозрение, 2006. С. 219.

²¹ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Москва, 2011. С. 563; Шандра В. Дворянські установи Південно-Західного Краю Російської імперії: формування кадрового складу (друга половина XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2017. Вип. 27. С. 9.

Подільської губернії та всього Західного краю. Указом імператора Подільське дворянське депутатське зібрання було також заборонене²².

У 1863 р. був виданий указ, який позбавив дворянство його корпоративного права розгляду справ про nobilitацію регіонального дворянства на період «до усмирення польського мятежа»²³. Незабаром вийшло наступне урядове розпорядження, згідно якого предводителі західних губерній не обиралися, а тільки призначалися від уряду. На них поширювалося право державної служби і право на чини²⁴. Відтепер, як зазначила В. Шандра, «...вони ставали чиновниками, а не виразниками станових інтересів та потреб місцевого дворянства. Верховна влада прагнула, щоб предводителі продовжували відігравати керівну роль у становій корпорації та стали важливою ланкою адміністративно-управлінського апарату самодержавної влади на місцях. А тому питання кадрового забезпечення дворянських органів вийшло на перший план, втілення якого досягалося призначенням на керівні посади осіб російського походження»²⁵. Врахувавши усі урядові нововведення стосовно дворянського самоврядування у південно-західних губерніях, стає зрозуміло, що губернський предводитель дворянства ставав суб'єктом русифікації краю. Алгоритм полягав на заміні місцевих чиновників провладними, тобто проімперськими, російського походження.

Історик В. Шандра детально проаналізувала чинники, які змінили структуру дворянських станових органів Південно-Західного Краю Російської імперії у другій половині XIX ст. На думку дослідниці, найбільш дієвою складовою розпорядчих органів станового самоврядування залишалися губернські та повітові зібрання. Російська держава їх ліквідувала, а при формуванні корпусу губернських і повітових предводителів дворянства виборний принцип був замінений бюрократичним. Це означало, що предводителі та депутати дворянських зібрань повинні були стати надійними провідниками імперських інтересів у краї та сприяти його русифікації. Тому верховна влада вимагала аби вони походили з російських дворян і ставали місцевими дворянами-землевласниками. Слушною є думка В. Шандри щодо служби імперії у даний період. На її переконання, можна вважати позитивною тенденцією формування ділової еліти у регіоні попри реформаційні заходи імперського спрямування²⁶, але це вже інша тема для дискусій.

Отож, губернський предводитель як офіційно визнана персона після губернатора відігравав значну роль у становій організації дворянства та в адміністративному управлінні регіону. Тобто, у результаті заборони дворянських зібрань предводителі ставали посередником між адміністрацією та місцевим дворянством²⁷. Після подій Січневого повстання вони вже не обиралися дворянством у традиційний спосіб, а були призначені згідно із нововведеннями з боку уряду самодержавства. Губернські предводителі дворянства були учасниками різних державних комісій і комітетів у губернії – у селянських справах (комітет з поліпшення побуту селян, комісії взаємовигідного розмежування земель), у справах військової повинності (рекрутський комітет), губернські оціночні комісії тощо.

²² Шандра В. Дворянські установи... С. 10.

²³ ПСЗ РИ. Собр. 2. Т. 38. Ч. 1. № 39825.

²⁴ ПСЗ РИ. Собр. 2. Т. 38. Ч. 2. № 40180.

²⁵ Шандра В. Дворянські установи... С. 11.

²⁶ Ibid. С. 7-24.

²⁷ Корелин А. Институт предводителей дворянства. История СССР. 1978. № 5-6. С. 32-36.

Функції предводителів дворянства стали досить широкими, оскільки зі звичною опікою над навчальними закладами, вони мали членство у засіданнях губернських комітетів із селянських, земських, міських справ²⁸.

Проаналізувавши списки губернських предводителів дворянства Російської імперії, які укладалися з другої половини XIX ст., матеріали адрес-календарів і пам'ятних книжок, які хоча є недостатньо інформативними, можна констатувати, що у Київській губернії ситуація була стабільнішою, ніж у Волинській, де часто посади залишалися вакантними, й у Подільській, де предводители переважно мали тільки одну каденцію²⁹.

У перехідний період змін кадрової політики щодо станового самоврядування на посаді Київського губернського предводителя дворянства був обраний київським дворянством у 1860 р. статський радник О.О. Горват. Його наступна каденція у чині колезького радника завдяки призначенню генерал-губернатора О. Безака тривала до 1867 р.³⁰ Однією зі сторінок біографії О. Горвата є сприяння відкриттю у Києві «Російської публічної бібліотеки» (тепер це Національна парламентська бібліотека України). Київський губернатор генерал-майор М.Г. Казнаков зініціював відкриття у Києві, за прикладом інших міст, загальнодоступної бібліотеки. З огляду на необхідні для цього кошти він звернувся листом від 3 вересня 1865 р. до губернського предводителя дворянства О.О. Горвата. Той наступного дня відповів ствердно, що віддає під бібліотеку три просторі кімнати у Домі Дворянського зібрання на Хрещатику, в яких за власний рахунок обіцяє зробити ремонт і навіть доставити дрова на опалення³¹.

Діяльність Волинського дворянського депутатського зібрання та губернських предводителів дворянства висвітлено у дослідженнях Л. Казначеевої³². З висновків дослідниці розуміємо, що ця інституція підпорядковувалася так само імперським інтересам, а її діяльність полягала на утвердженні в губернії російських законів. Ситуація ж із кадровим підбором на Волині була найскладнішою порівняно з Київщиною та Поділлям³³. Із початком заворушень 1863 р. було усунуто із посади волинського губернського предводителя дворянства колезького асесора К. Микулича за антиросійську політичну діяльність. Оскільки у губернії бракувало російських дворян для цієї посади, то упродовж 1863–1866 рр. обов'язки виконував один із повітових предводителів дворянства колезький асесор В. Заленський³⁴ (на жаль, більш детальної інформації з його біографії знайти не вдалося).

У Подільській губернії після Січневого повстання 1863–1864 рр. ситуація із підбором кадрів на посаду губернських предводителів дворянства була стабільнішою. Першим

²⁸ Філіпчук А. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): Кам'янець-Подільський, 2006. С. 236.

²⁹ Списки губернских предводителей дворянства российской империи 1785-1895 / Составлены и изданы Черниговским Губернским Предводителем Дворянства графом Милорадовичем. Чернигов, 1895; Любимов С. Предводители дворянства всех наместничеств, губерний и областей Российской империи 1777-1910 г. СПб., 1911. XIV. 80 с.; Адрес-календарі та «Памятные книжки губерний» за різні роки.

³⁰ Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793-1914 рр. К., 2020. С. 384.

³¹ Ковалінський В. Як киян читати привчали. URL: https://weekend.today/spectemy/kiivskaja-starina/kak-kiivljan-chitat-priuchali_arhiv_art.htm

³² Казначеева Л. Діяльність волинських губернських предводителів дворянства. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2014. Вип. 25. С. 130-135.

³³ Шандра В. Дворянські установи... С. 5.

³⁴ Казначеева Л. Діяльність волинських губернських предводителів дворянства... С. 133.

призначеним на посаду Подільського губернського предводителя став представник давнього російського аристократичного роду відставний майор граф А.І. Морков³⁵.

Граф А. Морков мав блискучу освіту і не менш успішну кар'єру. Оскільки для російського дворянина військова служба вважалася почесною справою та надавала певні можливості у житті. Так, граф А.І. Морков розпочав свою кар'єру із військової служби. Серед поданих ним документів Могилівському повітовому предводителю Г.О. Красовському було свідоцтво з підписом Московського коменданта генерал-майора Стаала від 17 грудня 1831 р. про звільнення із Санкт-Петербурзького уланського полку в чині майора. На підставі документів і обсягу володінь графа А.І. Моркова внесено до Списку дворян Могилівського повіту, який був складений повітовим предводителем на підставі ст. 779 т. 3 «Свода Законів», а також за ст. 744 внесений до Родовідної книги³⁶. Ці обставини надали право відставному майору і кавалеру Аркадію Моркову брати участь у зібраннях дворян Подільської губернії. З того часу розпочалась його цивільна кар'єра у станових владних інституціях російської адміністрації на Поділлі. На посаду Подільського губернського предводителя дворянства граф А.І. Морков вступив 14 листопада 1862 р., не виступивши навіть попередньо трирічного повного терміну на посаді повітового предводителя. Це стало можливим завдяки його майновому статусу та військовим заслугам перед російською короною. Після подій Січневого повстання А. Морков 6 травня 1866 р. був відзначений орденом Св. Анни 2-го ступеня з мечами над орденом, а 12 лютого 1867 р. отримав встановлену бронзову медаль «За усмирение польського мятежа 1863-1864 гг.»³⁷. Очевидним є те, що його лояльність і підтримка політики самодержавства забезпечила понад два трирічних терміни на посаді Подільського губернського предводителя дворянства. Він виконував свої обов'язки до 1869 р.³⁸

Отже, від 1866 р. на посаду губернського предводителя дворянства чиновники не обиралися. Призначалися на цю престижну з перспективи тієї епохи посаду виключно дворяни російського походження і з центральних російських губерній. Стимулювалися вони на ці посади службовими та матеріальними перевагами. Це мало би заохотити їх активніше вступати на службу імперії. Тобто, губернські та повітові предводители дворянства отримували статус державних чиновників з усіма перевагами державної служби³⁹. Відтак остання третина ХІХ ст. стала для представників привілейованого стану справжнім випробуванням на стійкість у вимірі не лише загальноімперському – постало питання ефективності діяльності корпоративних організацій на рівні губернії.

Подяка. Стаття підготовлена під час перебування на стипендіальній програмі Research Perspektive Ukraine в Німецькому Історичному Інституті у Варшаві. Щира вдячність за можливість наукового стажування в академічному середовищі.

³⁵ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. 230. Оп. 1. Спр. 724. Арк. 2-15.

³⁶ ДАХМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 4360. Арк. 96.

³⁷ ДАХМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 724. Арк. 6.

³⁸ Списки губернских предводителей дворянства российской империи 1785-1895...; *Любимов С.* Предводители дворянства всех наместничеств...; Адрес-календарі та «Памятные книжки губерний» за різні роки.

³⁹ ПСЗ РИ. 2 собрание. СПб, 1866. Т. 38: 1863. № 40180.

Olha Barvinok

The Consequences of the Polish January Uprising for the Institution of Nobility Leadership in Right-Bank Ukraine (1860s)

Abstract: The southwestern part of the Russian Empire held a distinct status as a region. The social structure of the three right-bank provinces – Kyiv, Volyn, and Podillia – was characterized by ethnic diversity, with a predominant presence of inhabitants of Polish descent. Right-bank Ukraine had a different form of social representation, legislation, and established traditions. These differences had to be taken into account by the Russian autocracy after the region's incorporation following the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth. It was envisaged that the Charter of the Nobility granted to the Russian nobility by Catherine II in 1785 would also guarantee stability in these lands, at least politically. Conventionally, it remained the case until the Polish November Uprising of 1830–1831. However, afterwards, the Russian imperial government revised its policy regarding the local gentry, depriving it of many privileges. Despite the gradual transformation of the right-bank gentry (through processes of legitimization, nobilitation, and declassment), the most radical changes occurred after the Polish January Uprising of 1863–1864, to which the government of the Russian Empire responded with numerous punitive measures and sharp prohibitions. It included restrictions on the estate-based self-government of the gentry in Right-Bank Ukraine. By connecting all these elements in context, one can trace the persistence of Russification policies in the region and their consequences. Therefore, given many reasons for the prolonged war between Russia and Ukraine, the article's topic remains relevant to this day.

The article focuses on the transitional period of the 1860s, specifically on changes in the government's personnel policy from the perspective of the institution of the nobility leader. In the three right-bank provinces, the noble self-government leaders of the new generation (such as O. Horvat, V. Zalensky, and A. Morkov) acted as agents of increased Russification of the region. From 1866 onwards, officials were no longer elected to the position of gubernatorial nobility leader. Instead, this prestigious position for that time was exclusively filled by nobles of Russian origin from the central Russian provinces. They were incentivized by administrative and material benefits, which aimed to encourage them to seek service in the empire actively. Thus, both the gubernatorial and county nobility leaders acquired the status of state officials with all the advantages of government service. Consequently, the last third of the 19th century became an actual test of resilience for representatives of the privileged class, not only on the imperial scale but also in terms of the effectiveness of corporate organizations at the gubernatorial level.

Keywords: Polish January Uprising of 1863–1864, Southwestern Territory of the Russia Empire, Right-Bank Ukraine, Kyiv, Volyn, and Podillia gubernias, noble self-government, gubernia leaders of the nobility, Russification